

Опубліковано у зб.: Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник / За ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. XIII. – Ченстохова; К., 2011. – С. 49–65.

Георгій Балл

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

м. Київ

НОРМАТИВНИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ ІДЕАЛ ВЧЕНОГО-ЛЮДИНОЗНАВЦЯ

Однією із засад раціональної організації підготовки наукових кадрів має бути чітке виокремлення головних *нормативних функцій* індивідуальних і колективних суб'єктів наукової діяльності. До таких функцій варто віднести:

а) розв'язання суб'єктом наукової діяльності *науково-пізнавальних* (науково-когнітивних) задач, тобто задач творення наукових знань, які стають здобутком цього суб'єкта. Нагадаю, що в теорії задач¹ пізнавальною (когнітивною) вважається будь-яка задача удосконалення знань розв'язувача, зокрема й завдяки генеруванню ним їхніх компонентів, яких бракує (пор. психологічне поняття пізнавальних процесів, до яких відносять і творчу уяву). *Наукові знання* – це системи ідеальних моделей, які:

а1) у *відображально* (тобто на пізнання світу) орієнтованих наукових дисциплінах претендують (у термінах А. Айнштейна) на:

а1а) «внутрішню досконалість» – відповідність прийнятим у науці нормам стосовно структури нового знання та його співвідношення з наявною системою знань;

а1б) «зовнішнє виправдання» – відповідність досліджуваним об'єктам, зокрема тим, що існували, існують або (у прогностичних дослідженнях), ймовірно, існуватимуть;

¹ Див.: Балл Г.А. Теория учебных задач. – М., 1990.

а2) у *інструментально* (тобто на творення засобів діяльності) орієнтованих наукових дисциплінах (до них належать, зокрема, математика, логіка, більшість технічних, педагогічних, методологічних дисциплін) претендують на:

а2а) «внутрішню досконалість», що визначається так само, як і в «а1а»;

а2б) «зовнішнє виправдання», що базується на констатації встановленої або передбачуваної корисності вказаних засобів;

б) розв'язання *науково-комунікативних* задач, внаслідок якого знання, сформовані суб'єктом наукової діяльності, стають здобутком інших суб'єктів культури. Варто розрізняти ситуації, коли ці останні суб'єкти (*реципієнти*):

б1) є суб'єктами наукової діяльності (випадок *ендонаукової* комунікації);

б2) не є ними (випадок *екзонаукової* комунікації).

В обох випадках розв'язувач науково-комунікативної задачі прагне вдосконалити знання, яким володіє реципієнт. У педагогіці визнано: для забезпечення результативності навчання вчитель має розв'язати відповідну *дидактичну* задачу, а для цього – організувати належним чином діяльність учнів. Проте не лише тим, хто навчається, а усім реципієнтам наукових знань слід полегшувати їх освоєння – що саме й має бути досягнуто через розв'язання науково-комунікативних задач².

Ціннісно-мотиваційну основу реалізації нормативних професійних функцій становлять відповідні *професійні ідеали*. У цій статті³ такий ідеал характеризується стосовно до розв'язання науково-пізнавальних задач у відображально орієнтованих дисциплінах.

Про ідеали частіше згадують у публіцистичних, поетичних і подібних до них дискурсах, ніж у суто наукових. Але психологічній науці не слід обминати цей предмет – хоча б тому, що без звертання до поняття ідеалу повноцінне дослідження людської діяльності навряд чи можливе.

² Детальніше див.: Балл Г.А., Мединцев В.А. Решение коммуникативной задачи как составляющая создания научного продукта // Модернизация России: наука, образование, высокие технологии: Тезисы выступлений участников II Всероссийской конференции по науковедению 15–17 ноября 2010 г. – М., 2010.

³ Див. також: Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал учёного // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 3.

Як показує аналіз⁴, для того щоб система *норм діяльності* сприяла вдосконалюванню останньої й особистісному зростанню людей, які її здійснюють, — ця система має містити норми різних типів, а саме: а) *норми-стандарти*, дотримання яких є обов'язковим для людини, що посідає певну соціальну позицію та претендує на певну суспільну оцінку своєї діяльності; б) *норми-ідеали* (інакше: *нормативні ідеали*), що встановлюють перспективні цілі, до яких покликана прагнути ця людина; в) *норми індивідуального прогресу* (або втримання досягнутого рівня), що встановлюють необхідне відношення нових результатів до попередніх з урахуванням можливостей індивіда й умов його діяльності.

Зважаючи на можливі сумніви у правомірності поняття «норма-ідеал» (з огляду на більш звичний у соціології розгляд норм та ідеалів як різних засобів соціального регулювання), слід пояснити, що в нормі-ідеалі нормативним для спільноти (зокрема, професійної), де така норма діє, є її *зміст*, пов'язаний із утвердженням істотних для цієї спільноти (можна сказати: нормативних для неї) *цінностей* (назвемо їх *ідеалоутворювальними*). За Ф.Ю. Василюком, такими цінностями постають для юриспруденції справедливість, для науки — істина, для мистецтва — краса⁵. Водночас вимога чи то реально втілити вказаний зміст у діяльності, чи лише наблизитися до такого втілення — це інший параметр, за яким норми-стандарти й норми-ідеали суттєво різняться.

Можна сказати, що ідеалоутворювальна цінність тої чи тої професії служить реалізації її головної культурно-цивілізаційної функції й тому — поки ця функція є суспільно потрібною — зберігає, всупереч усім труднощам, свою значимість. На противагу уявленням романтиків-максималістів, з одного боку, і циніків, з іншого, нездійсненність ідеалів у їхньому повному, абсолютному ви-яві (згадаймо хоча б ідеал соціальної справедливості) аж ніяк не виключає їх-

⁴ Див.: Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности // Вопросы психологии. — 1990. — № 6.

⁵ Див.: Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. — М., 2003. — С. 46. Також див.: Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. 2-е, доп. — Житомир, 2008; Балл Г. До аналізу ціннісних складових професійної культури особи // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник. X. — Ченстохова — Київ, 2008.

ньої значимості – психологічної, соціальної й педагогічної⁶ – якщо здійснюється *реальне наближення* до них. Так що навряд чи слухними є часті нарікання на “утопічність ідеалів”: у них знаходить вияв хибне розуміння сутності ідеалів та їхньої ролі в детермінації соціальної поведінки. Адже “цінність ідеалу – не в його відповідності або збігу з реальністю; навпаки, цінність реальності може визначатися її наближенням до ідеалу”⁷.

З урахуванням сказаного, я спробував охарактеризувати *нормативний професійний ідеал ученого*, зокрема вченого-людинознавця. Для цього довелося передусім окреслити систему потрібних тут понять.

Система понять для характеристики нормативного ідеалу вченого

Розпочну з поняття “*свідомість*”. За одним з постулатів гуманістичної психології, “люди обізнані й обізнані про те, що вони обізнані, – тобто вони свідомі”⁸. Отже, наявні у свідомості знання є *рефлексивними*. Людьми здійснюється рефлексія не тільки 1-го, а й вищих порядків. Так, у разі рефлексії 3-го порядку “я усвідомлюю усвідомлення своєї свідомості”⁹.

Будемо враховувати наступні істотні риси носія свідомості – *суб'єкта* (англ. *agent*, польськ. *podmiot*) : а) суб'єкт – це свідомо людина або система, що складається з таких людей (колектив, організація й т. п.); будемо розглядати свідомість як атрибут не лише індивідуальних, а й колективних суб'єктів; б) в індивідуального суб'єкта, як у живої істоти, є *потреби*; можна казати й про потреби колективного суб'єкта; в) заради задоволення своїх потреб суб'єкт входить у *комунікацію* з іншими суб'єктами й здійснює *діяльність*, користуючись при цьому своєю свідомістю; г) завдяки усвідомленню, у ході прилучення до *культури*, закономірностей і перспектив свого буття й буття колективних суб'єктів,

⁶ Див.: Рубинштейн М.М. Очерк педагогической психологии в связи с общей педагогикой. – М., 1913.

⁷ Порус В.Н. С мечтою о нравственном разуме // Никитин Е.П. Духовный мир: органичный космос или разбегающаяся вселенная? – М., 2004. – С. 485.

⁸ Див., наприклад: Five basic postulates of humanistic psychology / Adapted by Tom Greening from J.F.T. Bugental (1964) // Journal of Humanistic Psychology. – 2005. – V. 45. – No. 2. – P. 139.

⁹ Петров И.Г. Время и пространство материального взаимодействия и вневременное, непространственное нематериальное отношение (парадокс, его смысл и значение) // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 24.

компонентом яких він є, суб'єкт здобуває (і реалізує в діяльності й комунікації) особливі потреби (*метапотреби*, за А. Маслоу), що виходять за межі забезпечення його задовільного поточного функціонування і відображають наявні у культурі *духовні цінності*.

У свідомості й у контрольованій свідомістю комунікації суб'єктів знання репрезентуються *знаками* (та їх системами). Звичайно, це твердження є слушним лише за широкого трактування поняття “знак” – поширюваного на будь-який об'єкт, котрий при сприйманні його суб'єктом ідентифікується ним як представник певного класу об'єктів. Відзначається, що “абсолютно будь-яка річ, що потрапила до мережі суспільних відносин, постає знаком”¹⁰. Не дивно, що О.М. Леонтьєв, у його концепції структури свідомості, приписав значення (а також особистісні смисли) будь-яким залученим до діяльності об'єктам.

Характеризуючи нормативний ідеал вченого з допомогою категорій “значення” і “смысл”, я взяв за основу їх загальнопсихологічне трактування О.М. Леонтьєвим. При цьому я дещо модифікував його, аби краще врахувати:

а) ступінь відповідності значень, наявних у свідомості, реальним рисам відображуваних нею об'єктів (адже “суспільна виробленість”, що є, за О.М. Леонтьєвим, найважливішою характеристикою значень, такої відповідності не гарантує);

б) ту обставину, що “суспільно виробленими” є багато в чому не тільки значення, але й смисли – і в тих, і в інших присутні як компоненти, що репрезентують соціокультурні норми, так і індивідуально своєрідні;

в) ту обставину, що кожна людина перебуває у полі різноманітних значень і смислів (детермінованих макросоціально, мікросоціально та індивідуально) і має самовизначатися в цьому полі.

Врахуванню відзначених моментів допоможе, на мій погляд, перехід від спирання на два поняття (*значення* і *смысл*), до використання трьох ключових

¹⁰ *Майданский А.Д.* Выготский – Спиноза: диалог сквозь столетия // Вопросы философии. – 2008. – № 10. – С. 121.

понять: це *об'єктивне значення*, *суб'єктивне значення* і *смысл* (для визначеності – суб'єктивний). У свою чергу, логічно коректне введення зазначених понять вимагає розрізнення понять про об'єкт і предмет пізнання. Йдучи за В.С. Біблером¹¹, я трактую їх так: *об'єкт* (англ. *ontological object*) – це якийсь цілісний фрагмент світу, який привернув до себе увагу дослідника (взагалі – суб'єкта, котрий пізнає¹²), а *предмет* (англ. *epistemological object*¹³) – це репрезентація об'єкта в пізнавальній діяльності суб'єкта.

З урахуванням сказаного, переходжу до характеристики трьох понять, позначених вище як ключові. Перше з них (*об'єктивне значення* об'єкта *A*) можна ототожнити із *сукупністю властивостей предмета, що якнайкраще представляв би у пізнанні цей об'єкт*. Володарем об'єктивних значень є ідеалізований, абсолютно досконалий дослідник, або, у філософській термінології, *трансцендентальний суб'єкт*¹⁴.

Поряд із трансцендентальним, розглядаються, звичайно, і *реальні суб'єкти*. Через це є необхідним друге поняття – *суб'єктивне значення* об'єкта *A* для реального суб'єкта *S*: це *сукупність властивостей предмета, який представляє об'єкт A у свідомості даного суб'єкта*. Для різних суб'єктів *S* суб'єктивні значення того самого об'єкта *A*, взагалі кажучи, різні; разом з тим вони мають бути настільки близькі, щоб уможливити ефективну комунікацію між згаданими суб'єктами та їхню спільну діяльність щодо об'єкта *A*. Онтологічною підставою для подібності суб'єктивних значень об'єкта *A*, якими володіють різні суб'єкти, є те, що у цих значеннях віддзеркалено саме цей об'єкт, визначальною (хоча безпосередньо не доступною) характеристикою якого є його об'єктивне значення.

У контекст міркувань, що наводяться тут, вписується трактування значення О.О. Леонтьєвим (з посиланням на О.М. Леонтьєва) як “предметного змі-

¹¹ Див.: Біблер В.С. Замыслы. – М., 2002. – Кн. 2. – С. 1076.

¹² За прикладом Дж. Келлі можна трактувати будь-якого суб'єкта свідомо здійснюваного пізнання як дослідника (бодай дуже недосконалого).

¹³ Див.: Dictionary of Philosophy / Ed. By Dagobert D. Runes. – New York, 1942.

¹⁴ Про це поняття див.: Микешина Л.А. Философия познания: Полемиические главы. – М., 2002.

сту, який звільнений від своєї речовинності й здобув нову форму буття – ідеальну”¹⁵. Приєднуючись до цієї тези, я підкреслюю, що носієм значення є не сам об’єкт (який цілком може бути речовинним), а відповідний йому ідеальний предмет. Разом із тим я конкретизую дану тезу таким чином: носієм об’єктивного значення деякого об’єкта є предмет, який представляє цей об’єкт в ідеалізованій свідомості трансцендентального суб’єкта, а носіями суб’єктивних значень зазначеного об’єкта – предмети, які представляють його у реальних свідомостях реальних суб’єктів.

Крім *відображуваних*, заслуговують на розгляд й інші різновиди суб’єктивних значень, у тому числі значення *уявлювані* (формовані безвідносно до реального існування об’єктів) і *антициповані* (дотичні до майбутніх об’єктів). Окремий вид останніх – *проектовані* значення (що стосуються об’єктів, які можуть стати реальними лише завдяки діяльності, здійснюваної за участю даного суб’єкта).

Третє ключове поняття у поняттєвій системі, що вибудовується, – це *смысл* (у рамках цієї системи *смысл* завжди суб’єктивний, отже щоразу нагадувати про це немає потреби). Поняття, що розглядається, можна вважати уточненням – і одночасно узагальненням – поняття *особистісного смыслу* за О.М. Леонтьєвим. Пропоноване поняття *смыслу* визначається в такий спосіб: *смысл* об’єкта *A* для суб’єкта *S* – це *наявна у психіці суб’єкта S* (широко трактованій: дане поняття поширюється, зокрема, на “соцістальну психіку”¹⁶) *модель* (знову-таки, широко трактована¹⁷), *яка фіксує відношення між репрезентацією об’єкта A в цій психіці* (на свідомому рівні – див. вище – таку репрезентацію характеризує суб’єктивне значення об’єкта *A* для суб’єкта *S*) *і потребами згаданого суб’єкта*. Маються на увазі представлені в його психіці, тобто суб’єктивні, потреби, котрі, як відомо, не завжди адекватно відображають об’єктивні потреби

¹⁵ Леонтьев А.А. Значение и смысл // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 13.

¹⁶ Див.: Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме // Соціальна психологія. – 2008. – № 2.

¹⁷ Див.: Войтко В.І., Балл Г.О. Узагальнена інтерпретація поняття моделі // Філософська думка. – 1976. – № 1.

суб'єкта. До зазначених суб'єктивних потреб належать, зокрема, згадані вище метapotреби.

Активність людини стосовно тих чи тих об'єктів опосередкована їхніми смислами для цієї людини (у суб'єктивному переживанні вони репрезентуються насамперед через емоції). Наприклад, саме завдяки своєму смислові для реципієнта тексту ті або інші текстові одиниці здатні вплинути на нього. Звідси обмежена корисність лінгвістичних судових експертиз, здатних трактувати тільки *значення* таких одиниць, до того ж тільки для ідеалізованого носія мови – абстрагуючись від особливостей суб'єктивних значень, властивих деякій спільноті й, тим паче, конкретній особі¹⁸.

Не лише смисли об'єктів формуються на основі їх суб'єктивних значень, але також і суб'єктивні значення на основі смислів (проявом чого служить “ефект ореолу” у соціальній перцепції й атрибуції). Взагалі, “у живому знанні є злитими значення й укорінений у бутті особистісний, афективно забарвлений смисл”¹⁹. Така злитість безпосередньо характеризує знання, що фігурують у повсякденному, міфологічному, художньому мисленні. “Особливим випадком” виявляється *наукове знання*, яке у своїх результатах, відповідних нормативним вимогам, має бути, за виразом В.Є. Кемерова, “дистанційоване від людської суб'єктності”²⁰, що передбачає, однак, *особливі прояви суб'єктності* у процесі діяльності з добування й удосконалювання знань.

Отже, ми сформуvalи систему понять, яка дозволить змістовно охарактеризувати нормативний професійний ідеал вченого (зокрема, людинознавця) при розв'язуванні ним науково-пізнавальних задач у відображально орієнтованих дисциплінах.

Зміст нормативного ідеалу вченого

¹⁸ Див.: Леонтьев Д.А., Иванченко Г.В. Комплексная гуманитарная экспертиза: Методология и смысл. – М., 2008.

¹⁹ Зинченко В.П. Перспектива ближайшего развития развивающего образования // Психологическая наука и образование. – 2000. – № 2. – С. 33.

²⁰ Кемеров В.Е. Социальная обусловленность познания: динамика проблемы // Вопросы философии. – 2008. – № 10. – С. 29.

Користуючись розглянутими вище поняттями, будемо рухатися крок за кроком від найвиразніших властивостей ідеалу, що розглядається, до його дедалі тонших особливостей.

Крок перший. Спробую конкретизувати думку про “особливі прояви суб’єктності” у науково-пізнавальній діяльності. Один з них я вбачаю ось у чому. Кожний учений і наукове співтовариство в цілому, як суб’єкти зазначеної діяльності, здатні мати лише *суб’єктивні значення* досліджуваних ними об’єктів. Проте ця діяльність може (і, мабуть, повинна) регулюватися *нормативним ідеалом*, що налаштовує на *оволодіння об’єктивними значеннями* цих об’єктів (у традиційній термінології – раціонально обґрунтованою *істиною* про них). Відповідно до сказаного у вступному розділі статті про нормативні ідеали взагалі, недосяжність цього ідеалу в його абсолютному вияві не підриває його ролі саме як ідеалу й можливостей наближення до нього.

Орієнтація на ідеал досягнення раціонально обґрунтованої істини застерігає проти згаданого наприкінці попереднього розділу злиття значень зі смислами. Оскільки, однак, людська діяльність не може здійснюватися поза смисловим регулюванням, таке регулювання в умовах науково-пізнавальної діяльності забезпечується орієнтацією на смисл не стільки об’єкта пізнання як такого, скільки діяльності з його пізнання – орієнтованої, як передбачається, на окреслений ідеал. “Наука, – писав сходовознавець В.М. Алексєєв, – є любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди, яка десь-десь далеко й рідко мерехтить крізь полярну ніч людського дикунства”²¹.

Чи не така любов рухала фізиками, які назвали характеристики досліджуваних ними мікрооб’єктів начебто не придатними для цього словами «дивність» і «чарівливість»? Позитивні емоції, що пронизують ці незвичні терміни, швидше за все спрямовані насправді зовсім не на мікрооб’єкти, а на «силу людського розуму», яку згадував Алексєєв. Досліджувані об’єкти (точніше кажучи, предмети, які представляють їх у пізнавальній діяльності вченого) естетизують-

²¹ Алексєєв В.М. Наука о Востоке. – М., 1982. – С. 340.

ся в рамках *дослідницького* ставлення до них. Поза ним людині, можна сказати, байдуже до них.

Ідеал оволодіння раціонально обґрунтованою істиною слугує важливим інструментом функціонування науки як однієї зі сфер культури – попри усе розмаїття реальних мотивів професійної діяльності причетних до науки осіб і систематичне порушення ними навіть норм-стандартів наукової діяльності²². У “смысловому образі світу” вченого, пише Б.С. Братусь, визначальним є “поле науки, пошук істини в поняттях. І він настільки вчений, наскільки відчуває, страждає, відповідає за це поле”²³.

Ця відповідальність передбачає, зокрема, врахування специфіки досліджуваних об'єктів. Тому у психології, як зазначав Р. Лейнг, здійснювана нібито заради більшої науковості “деперсоналізація” досліджуваних людей (можна сказати також: нехтування їхніми суб'єктними властивостями) є такою ж прикрою помилкою, як і хибна персоналізація речей²⁴.

Крок другий. Сказане вище потребує, однак, істотних *уточнень*.

По-перше, ідеал досягнення раціонально обґрунтованої істини виступає в діяльності вченого по-різному в рамках фундаментальних і прикладних досліджень. У першому випадку “пошук дійсного знання є... річчю самодостатньою”, для прикладного ж дослідження “істина є цінністю інструментальною, а самодостатньою цінністю виявляється... технологічна ефективність знання”²⁵.

По-друге, порівняно з об'єктами природознавства (принаймні, традиційного) об'єкти людинознавства більшою мірою викликають з боку дослідника те або інше *ставлення* й відповідні *емоції* й *почуття*. Інакше кажучи, для нього істотні не тільки *смишли*, сполучені з “пошуком істини в поняттях” (див. вище), але й ті, які мають для нього самі досліджувані об'єкти. При цьому важливо, що об'єкти людинознавчих досліджень, як правило, здатні до змін, а отже, повно-

²² Див.: Юревич А.В. Социальная психология науки. – СПб., 2001.

²³ Братусь Б.С. Деятельность и вершинные уровни опосредствования // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 4. – С. 105.

²⁴ Див.: Laing R.D. The Divided Self. – Baltimore, Md., 1965.

²⁵ Пружинин Б.И. Два этоса современной науки: проблемы взаимодействия // Этнос науки / Отв. ред. Л.П. Киященко, Е.З. Мирская. – М., 2008. – С. 116.

цінне дослідження таких об'єктів має передбачати виявлення в них відповідних явних і латентних *тенденцій*, зокрема таких, для реалізації яких потрібні зовнішні впливи (згадаємо “зону найближчого розвитку дитини”, за Л.С. Виготським). У цьому зв'язку є закономірним перехід від *відображуваних* суб'єктивних значень об'єктів до *проектованих*, згаданих у попередньому розділі.

На окреслених тенденціях, мабуть, найбільшою мірою зосереджуються істотні для вченого-людинознавця смисли досліджуваних (а також проектованих) ним об'єктів.

Крок третій містить *уточнення*, так би мовити, *другого порядку*, що реалізують діалектичний підхід. Їхня сутність у тому, що відмінності між фундаментальними й прикладними дослідженнями, між об'єктами природознавства й людинознавства треба враховувати, але не абсолютизувати.

Фундаментальні дослідження можуть і повинні абстрагуватися від познаукових практичних потреб у своїх конкретних завданнях, але не при звертанні до макросоціальних, загальнокультурних, цивілізаційних функцій фундаментальної науки – зважаючи на її незаперечну роль у з'ясуванні місця кожного соціуму й людства в цілому в навколишньому світі, так само як і їхніх подальших перспектив. Це стосується й гуманітарних наук, зокрема історичної науки. “Розшифровуючи історичний факт, – писав В.С. Біблер, – ми вводимо в сучасну дійсність фрагменти дійсності минулої й тим самим розкриваємо *історизм* сучасності... Ми діємо як історично *пам'ятливі* суб'єкти”²⁶. З іншого боку, і беручи участь у прикладному дослідженні, відповідальний учений повинен пам'ятати про свою головну місію саме як ученого – з'ясовувати й відкривати людям істину (включно з тою, яка стане значимою лише після реалізації створюваного ним проекту – але, можливо, знецінивши при цьому його результати).

Що ж до розмежування між природознавством і людинознавством, то “уточнення другого порядку” бажані тут у кількох напрямках.

²⁶ Біблер В.С. Цит. твір. – С. 1086.

Напрямок перший. Сказане вище про об'єкти людинознавства багато в чому поширюється на будь-які об'єкти, що розглядаються у зв'язку з їхнім використанням людиною та, взагалі, у співвіднесенні з нею – у рамках “*людиновимірної реальності*”²⁷. До того ж, абстрагуватися від “*людиновимірності*” стає усе проблематичніше. Якщо таке абстрагування й можливе, скажімо, коли якийсь рослинний або тваринний вид розглядається у взаємодії зі звичним для нього середовищем, то аж ніяк – коли з'ясовуються перспективи його подальшого існування в умовах антропогенних змін цього середовища. Маючи справу з “людиновимірними” об'єктами, раз у раз доводиться не обмежуватися суто констатувальною позицією, а – подібно до того, як це має місце для власне людинознавчих об'єктів (див. вище, крок другий), – “переходити на позиції *проектно-конструктивної практичної* свідомості, на які не можуть не впливати істотно ціннісні, зокрема етичні, уявлення”²⁸. Когнітивною передумовою зазначеного переходу є зосередження, з одного боку, на позитивних перспективах, а з іншого – на небезпеках для об'єктів, до яких учений не може (і не повинен) бути байдужий.

Напрямок другий. Співвідносячи природознавство й людинознавство, слід зважати на те, що спрямованість і перебіг дослідницької діяльності залежать не лише від характеру досліджуваних об'єктів, але й від *стратегії* (іноді кажуть: *парадигми*) їх вивчення. Як основні виокремлюють *натуралістичну* (*природничонаукову*) і *гуманітарну* (*культурицентристську*) стратегії²⁹. Звичайно, характер досліджуваних об'єктів багато в чому визначає можливість і доцільність застосування тієї або іншої стратегії. Водночас щодо багатьох об'єктів застосовують різні стратегії. У лінгвістиці, пише Р.М. Фрумкіна, “побудови, що їх одні дослідники вважають наукою, для інших виглядатимуть у найкращому

²⁷ Див.: Швырёв В.С. Рациональность как ценность культуры: Традиции и современность. – М., 2003.

²⁸ Там само. – С. 166.

²⁹ Див.: Федотова В.Г. Основные исследовательские программы социально-гуманитарных наук // Философия науки. Методология и история конкретных наук: Уч. пособие. – М., 2007.

разі есеїстикою. У психології приблизно та сама картина”³⁰. Справді, у психології змагаються природничонаукова й гуманітарна традиції. На щастя, усе більше усвідомлюється необхідність, по-перше, функціонування у психологічній науці їх обох і, по-друге, їхньої діалогічної взаємодії.

Повернуся до слів В.М. Алексєєва про “любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди”, що натхненно виражають нормативний професійний ідеал ученого. Цікаво, що людинознавець Алексєєв, конкретизуючи цей ідеал, жорстко додержувався природничонаукової стратегії. “Наука, – писав він, – є смерть предмета й життя сили, яка його досліджує. Наука є любов, але не до предмета, а до сили розуму, який працює з предметом”³¹. Прихильники гуманітарної стратегії навряд чи погодяться з таким протиставленням.

Напрямок третій. Вище йшлося про те, що джерелом почуттів і носієм смислів для вченого (принаймні, в галузі природничих наук) є не стільки досліджуваний об’єкт, скільки діяльність із його дослідження. Але почуття щодо неї не зводяться до “любові до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди”. Почуття вченого – позитивно й негативно забарвлені – раз у раз спрямовуються на різні компоненти змісту наукової діяльності (гіпотези, концепції, парадигми, дослідницькі методи тощо), які обстоюються або, навпаки, відкидаються вченим чи науковою школою, до якої він належить. Фізик – особливо працюючи на передньому краї науки – повинен цікавитися не лише самою фізикою, а й *методологією* фізики. Предметом же останньої, на відміну від фізики як такої, є не функціонування фізичних об’єктів, а наукова діяльність фізиків, тож методологія фізики – це людинознавча дисципліна, з усіма наслідками звідси.

Підіб’ємо *підсумок трьох кроків аналізу*. У науково-пізнавальній діяльності, що здійснюється у межах відображально орієнтованих наукових дисциплін, завжди має бути чинним згаданий вище *ідеал досягнення* раціонально об-

³⁰ Фрумкіна Р.М. Социальное познание в контексте лингвистики и психологии // Общественные науки и современность. – 2007. – № 1. – С. 146.

³¹ Алексєєв В.М. Цит. твір. – С. 340.

ґрунтованої *істини*, але до нього, як правило, не має зводитися смислова основа діяльності вченого. Щоб цілісно охарактеризувати таку основу, варто звернутися до категорії “*правда*” у трактуванні, за якого вона “поєднує в собі як гносеологічний, так і аксіологічний аспекти”³² – й відтак не збігається за змістом із категорією “*істина*” (на відміну, наприклад, від вживання слова “правда” В.М. Алексєєвим у виразі “сяяння нескінченної правди”, який легко замінити на “сяяння нескінченної істини”). Отже, слід звернутися до *ідеалу осягнення правди*³³.

За В.В. Знаковим, “істиннісна оцінка знання необхідна, але недостатня для констатації суджень, наприклад, про вчинки людей. Правда – це така істина, яка стає предметом особистісного ставлення, суб'єктивної оцінки”³⁴. Погоджуючись із цим, я водночас наголошую на тому, що – на відміну від “своїх правд” залучених у суспільні конфлікти груп – правда, яка слугує для вченого *ідеалоутворювальною цінністю*, повинна містити в собі істину й бути, образно кажучи, *більша, а не менша за істину*. Орієнтуючись на таку правду, вчений прагне якнайповніше пізнати дійсність – і разом з тим свідомо виражає у своїй діяльності смислові пріоритети (громадянські, світоглядні, методологічні тощо).

Аналізуючи діяльність учених (особливо, гуманітаріїв) звичайно обмежуються найпоширенішими в соціумі ситуаціями й не розглядають високих рівнів розвитку смислів, що регулюють цю діяльність, і здійснюваної її суб'єктом рефлексії. Наприклад, за істориком не визнають: одні коментатори – можливості для нього, попри потужний вплив цінностей, що домінують у його соціокультурному оточенні, додержувати об'єктивності у характеристиці досліджуваних ним подій; інші – його здатності поєднувати об'єктивність і, скажімо, патріотизм. При цьому не враховують: по-перше, того, що він – на відміну від фанатика, безроздільно відданого одній цінності, і циніка, який взагалі зневажає ду-

³² Никифоров А. Революция в теории познания? // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 117.

³³ Англомовним терміном для позначення *істини* може бути “*epistemic truth*”, для позначення *правди* – “*moral truth*”.

³⁴ Знаков В.В. Правда и ложь в сознании русского народа и современной психологии понимания. – М., 1993. – С. 19.

ховні цінності, – здатний спиратися на систему таких цінностей, включно із прагненням до істини як однією з найважливіших; по-друге, того, що, досягши високого рівня інтелектуальної й особистісної рефлексії³⁵, він здатний самокритично співвідносити себе зі значущим для нього ідеалом ученого й пишатися, коли “в змозі подолати свої власні симпатії, в змозі дозволити собі об’єктивність”³⁶; нарешті, того, що самі симпатії вченого не обов’язково є примітивно-однобічними. Зокрема, любов до своєї рідної спільноти цілком може поєднуватися із критичною оцінкою притаманних їй вад, так само як із повагою до інших спільнот і прихильністю до загальнолюдських цінностей.

На додаток до сказаного, історик має дотримуватись принципу “онтологічної скромності”, тобто визнавати принципову правомірність інших, ніж обстоювана ним, “картин історії”³⁷. Цей принцип, одночасно етичний і методологічний, є значущим, зрозуміло, не тільки для історика. Учений повинен усвідомлювати, що володіє тільки частковою істиною, а “будь-яка часткова істина є частковою оманною, і вона повертається оманливим боком до людини, яка абсолютизує її”³⁸. Утім, це не виключає евристичності однобічних концепцій, якщо їм пощастило виявити притаманні досліджуваним об’єктам істотні риси, які раніше не піддавалися науковому розкриттю (у цьому плані характеризують, зокрема, концепцію З. Фрейда³⁹). Але є шкідливим догматичне застрягання на однобічних поглядах, особливо коли вони вже втратили свою стимулювальну роль.

Крок четвертий. Попри все сказане, у проведеному аналізі не враховано низку принципових труднощів, властивих пізнавальній діяльності вченого. Повернемося до “картин історії”, сформованих різними істориками. Навіть якщо кожен з них прагнув максимально наблизитися до істини, вони створювали ці

³⁵ Див.: Степанов С.Ю., Семенов И.Н. Психология рефлексии: Проблемы и исследования // Вопросы психологии. – 1985. – № 3.

³⁶ Кантор В.К. [Рецензія на кн.:] Ignatow A. Chronos im Blickfeld von Klio: Versuch einer Erkenntnistheorie der Historie // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 185.

³⁷ Див.: Лубский А.В. Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3.

³⁸ Ерёмченко А. История как событийность: В 2 т. – Луганск, 2005. – Т. II. – С. 311.

³⁹ Див.: Юревич А.В. Социология психологического знания // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31. – № 1.

картини під впливом ідеалів осягнення правди, що різнилися за своїм смисловим наповненням. Уже внаслідок цього (згадаймо сказане про роль смислів у становленні суб'єктивних значень) у згаданих картинах виражені різні суб'єктивні значення досліджуваного об'єкта. І хоч як ретельно не контролював би історик вплив важливих для нього смислів на ці значення, хоч як успішно не обмежував би свою упередженість, – він працює не з цілісним, невичерпним об'єктом, а з предметом, який представляє цей об'єкт у його свідомості. Щоб здійснити пізнання об'єкта, історик (як і будь-який вчений) повинен “виокремити предмет пізнання (проблему пізнання)”, “виявити в об'єкті його предметність”⁴⁰. Але при цьому жоден предмет у принципі не може забезпечити повне осягнення невичерпного об'єкта – хоча б через неминучу обмеженість ресурсів будь-якого реального (індивідуального чи колективного) суб'єкта пізнавальної діяльності. Репрезентація об'єкта предметом завжди тією чи іншою мірою вибіркова; при цьому характер такої вибіркості не може не залежати від цінностей, істотних для суб'єкта пізнання.

Крок п'ятий. То що ж виходить: невже ми прийшли до підтвердження банальних уявлень про непереборну упередженість, у всякому разі, учених-гуманітаріїв (істориків, насамперед)? На мій погляд, здійснена розробка змісту нормативного ідеалу вченого долає ці уявлення, щонайменше, у таких аспектах.

1. Системне, рефлексоване вченим поєднання суб'єктивних значень і смислів (що має місце за орієнтації на ідеал досягнення правди в окресленому вище трактуванні – “правда, більша за істину”) принципово відрізняється від їхнього найпоширенішого еклектичного злиття, яке не рефлексується суб'єктом пізнання.

2. Неможливо повністю усунути викривлення, зумовлені вибіркковістю репрезентації об'єкта людинознавчого дослідження його предметом (див. вище, крок четвертий), як і цілком уникнути нерефлексованого злиття суб'єктивних значень об'єктів з їхніми смислами, цілком зруйнувати “ореоли” навколо цих

⁴⁰ Библер В.С. Цит. твір. – С. 1080.

об'єктів. Але точно так само не можна оволодіти абсолютною істиною щодо об'єктів дослідження, зокрема природничонаукового (або, у наших термінах, повністю осягнути їхні об'єктивні значення). У всіх цих випадках у цілях, які надихають вченого, знаходять свій вияв норми-ідеали; такі цілі не можуть бути досягнуті повністю, але наближення до них бажане – і цілком можливе, якщо вчений керується ними як ідеалами і орієнтуючись на них будує свою діяльність.

3. Через діалог суб'єктів пізнання, які володіють різними суб'єктивними значеннями тих самих досліджуваних об'єктів (у випадку історичного пізнання – різними “картинами історії”), може досягатися вдосконалення предметів (а завдяки цьому – і результатів) пізнання, усе більш повна й адекватна репрезентація ними згаданих об'єктів.

4. У процесі зазначеного діалогу можуть удосконалюватися не тільки суб'єктивні значення досліджуваних об'єктів, але і їхні смисли для учасників діалогу, а отже, й ті ідеали осягнення правди, “більшої за істину”, на які орієнтуються суб'єкти пізнання. Для характеристики такого вдосконалювання видається адекватним поняття “*метаідеалізації* – ідеалізації самих ідеалів”⁴¹.

Спробую проілюструвати сказане на прикладі однієї з гострих тем. Залежно від ціннісних пріоритетів істориків діяльність гетьмана Івана Мазепи цікавить їх насамперед чи то в контексті становлення Російської імперії, чи то в контексті боротьби за окрему українську державність. Тому різняться пропоновані ними інтерпретації діяльності Мазепи (у яких знаходять вираження орієнтація цих істориків на різні *варіанти правди* про зазначену діяльність). Але велими бажано, щоб обидва варіанти ґрунтувалися на якомога більш чесному, ретельному й повному (наскільки це об'єктивно можливо) збиранні й аналізі джерел, що стосуються досліджуваної теми; інакше кажучи, обидва історики повинні прагнути до знаходження *однієї й тієї самої істини як спільної складової різних правд*.

⁴¹ Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 124.

Водночас у перспективі є бажаним – не тільки стосовно даного прикладу, – щоб у ході діалогів представників різних позицій останні були піддані *медіаційному* (такому, що пов’язує їх одна з одною) перетворенню, із “пошуком нового смислу за рамками смислів, що склалися раніше”⁴², і, відповідно, з формуванням “метаідеалу” осягнення *інтегративної правди*. Налаштовуючи, подібно до розглянутих вище ідеалів, на якомога повніше з’ясування істини, такий ідеал у той же час долав би однобічність часткових правд, сприяючи – згідно з окресленою В.С. Біблером (див. вище) загальнокультурною функцією історичної науки – осмисленню історичних фактів у ширшому (нехай суперечливому) контексті, скажімо, у контексті розвитку європейської та світової цивілізації – з урахуванням того, що одним із ціннісних орієнтирів гуманістичного регулювання цього розвитку є трансформування застарілих конфронтаційних смислів, з відповідною “метаідеалізацією”.

Це не просто добре побажання, відірване від сьогоденної дослідницької практики. На підтвердження цього звернусь до новітньої праці Володимира Старика, присвяченої Буковині початку ХХ століття⁴³. Автор зосередив увагу на прикладах конструктивної взаємодії етносів цього регіону, коли їх представники – всупереч гострим конфліктам того часу – починали сприймати один одного “не лише як суперників, але й як земляків”, як *Landesgenossen*, німецькою мовою⁴⁴. Розповідається, зокрема, про те, які саме здобутки буковинських румун, німців, росіян, поляків у творенні й реалізації власних національних проєктів ставали зразками, що їх українці тою чи іншою мірою наслідували. Тож є підстави вважати, що В. Старик, конкретизуючи предмет свого дослідження, керувався ідеалом осягнення правди, смислові складники якої мають гуманістичний і діалогічний характер.

Наближаючись до завершення статті, хоча б позначу вельми важливу в соціальному й культурному аспектах проблему, пов’язану з використанням за

⁴² Давыдов А.П. Механизм смыслообразования как предмет философского анализа // Мир психологии. – 2001. – № 2. – С. 38.

⁴³ Старик В. Від Сараєва до Парижа: Буковинський Interregnum 1914–1921. – Чернівці, 2009. – Ч. I.

⁴⁴ Там само. – С. 16.

межами наукового співтовариства (передусім, в освіті) здобутків людинознавчих (зокрема, історичних) наук. Загалом слушно висловився з цього приводу американський методолог Аллен Мегілл: “Всередині академічного контексту, де робота виконується з метою дальшого розвитку знання..., методологічно неспроможна історіографія *так само* не має імунітету до критики, як і методологічно неспроможна праця з хімії чи біології... Але у позаакадемічному контексті справа не така проста. Наприклад, чи можна заборонити “підручник з історії” для десятирічних школярів лише тому, що він не відповідає епістемологічним критеріям історичної дисципліни? Я гадаю, що відповідь на це запитання буде “ні, хоча...” і що стандарт, із яким повинна узгоджуватись епістемологічна критика, є етичний стандарт”⁴⁵.

Для глибшої відповіді на поставлене запитання є потрібним, мабуть, опрацювання нормативного професійного ідеалу вченого-людинознавця стосовно до розв’язування ним згаданих на початку статті науково-комунікативних задач (до того ж, за умов екзонаукової комунікації). Таке опрацювання має стати завданням подальших досліджень.

Висновки

Для науково-пізнавальної діяльності є принципово значущою суперечність між вимогою *неупередженості, безсторонності* наукових знань, яка випливає з визначального для науки ідеалу досягнення раціонально обґрунтованої *істини*, і неминуchoю *небезсторонністю* людських знань загалом, зумовленою їх просякнутістю афективно забарвленими смислами. Шляхи хоча б часткового розв’язання цієї суперечності (характерні відповідно для природничонаукової та для гуманітарної традицій) передбачають: а) зосередження зазначених смислів не стільки на об’єкті пізнання, скільки на самій пізнавальній діяльності; б) звернення, при характеристиці ідеалу вченого, не тільки до категорії *істини*, а й

⁴⁵ Мегілл А. Некоторые соображения о проблеме истинностной оценки репрезентации прошлого // Эпистемология и философия науки. – 2008. – Т. 15. – № 1. – С. 61.

до категорії *правди*, яка є, на відміну від істини, не суто *значеннєвим*, а *значеннєво-смісловим* утворенням.

При цьому ідеал ученого не має ґрунтуватися на т. зв. “своїй правді”, яку відстоює та чи інша сторона в конфлікті і яка відображає дійсність дуже вибірково (а то й викривлено), фактично нехтуючи цілісною істиною. Адекватними при визначенні ідеалу вченого здатні бути більш високі рівні правди: а) правда, що поєднує якомога більш адекватне й повне відображення досліджуваного об'єкта у його *суб'єктивному значенні* із формуванням його *сміслу* відповідно до уподобань дослідника – світоглядних, громадянських, методологічних та ін.; б) правда, що відрізняється від щойно окресленої тим, що у смислі, який формується, знаходять вияв уподобання, удосконалені завдяки діалогам з іншими суб'єктами пізнання.

Я прагнув керуватися у цій статті *раціогуманістичною* світоглядною й методологічною орієнтацією. Вона знайшла вияв, зокрема, у додержанні принципів *конструктивізму*, *діалогізму* й *медіаційності*, атрибутивних для зазначеної орієнтації⁴⁶, а також у спробі органічно увести поняття ідеалу, що видається суто гуманітарним, до логічно релевантної теоретичної системи.

Георгій Балл

НОРМАТИВНИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ ІДЕАЛ ВЧЕНОГО-ЛЮДИНОЗНАВЦЯ

Резюме

Розглядається поняття нормативного ідеалу (норми-ідеалу) і значення таких ідеалів для професійних спільнот. Пропонується поняттєва система, головну роль у якій відіграють поняття “об'єктивне значення”, “суб'єктивне значення” і “смісл”. Користуючись цією системою, автор характеризує зміст ідеалу, яким вчений (зокрема, людинознавець) має керуватися у своїй пізнавальній діяльності.

⁴⁶ Див.: Балл Г. Система принципів раціогуманізму // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4.

Ключові слова: нормативний ідеал (норма-ідеал), об'єкт, предмет, об'єктивне значення, суб'єктивне значення, смисл, істина, правда.

Georgy Ball

THE NORMATIVE PROFESSIONAL IDEAL OF A HUMAN SCIENTIST

Summary

The author considers the notion of normative ideal (norm-ideal) and significance of such ideals for professional communities. A notional system, with the main notions of 'objective meaning', 'subjective meaning' and 'sense', is presented. Using this system, the author characterizes content of the ideal by which a scientist (particularly, in the area of human sciences) ought to be guided in his/her cognitive activity.

Key words: normative ideal (norm-ideal), ontological object, epistemological object, objective meaning, subjective meaning, sense, epistemic truth, moral truth.